

Na szkle utrwalony. Obraz ludowego budownictwa Pomorza Zachodniego w świetle kolekcji etnograficznej diapozytywów Muzeum Narodowego w Szczecinie

Agnieszka Słowińska

Muzeum Narodowe w Szczecinie

ORCID: 0009-0005-1189-1034

Wstęp

W archiwum Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie [dalej: MNS] znajduje się obszerna, obejmująca kilkadziesiąt sztuk, kolekcja szklanych diapozytywów¹ wykonanych przed 1945 rokiem. Prawie 100 z nich związanych jest z budownictwem ludowym tej części Pomorza Zachodniego², która po II wojnie światowej została włączona do terytorium Polski. Jest to obszar leżący nad Morzem Bałtyckim, którego ramy terytorialne wyznaczają: na zachodzie rzeka Odra, na wschodzie przebiegająca w okolicach Lęborka granica z Pomorzem Wschodnim (Gdańskim), na południu – ziemie położone na północ od Doliny Warty i Dolnej Notecki³. W potocznym rozumieniu pojęcie Pomorze Zachodnie ograniczone zostało do granic administracyjnych obecnego województwa zachodniopomorskiego⁴.

- 1 *Diapozytyw* [gr.-łac.] – przezrocze, slajd, obraz czarno-biały lub barwny, zwykle fot., wykonany na podłożu przezroczystym, oglądany w prześwicie lub rzutowany (wyświetlany) na ekran za pomocą rzutnika (diaskopu), [cyt. za:] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/diapozytyw;3892467.html>, dostęp: 10.07.2024.
- 2 Zob. *Katalog diapozytywów ze zbiorów Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie*, zamieszczony na końcu niniejszego tekstu.
- 3 A.M. Szymski, M. Rzeszotarska-Pałka, J. Ignaczak-Felińska, W. Pawłowski, *Wieś pomorska wczoraj i dziś*, Szczecin 2006, s. 45.
- 4 Ibidem, s. 45.

W niniejszej pracy omówione zostaną jedynie wybrane, a zarazem najbardziej charakterystyczne przykłady zabytkowej zabudowy wiejskiej utrwalonej na zgromadzonych w zbiorach diapozytywach. Wśród nich najliczniejszą grupę stanowią te przedstawiające wiejskie zabudowania widziane z zewnątrz⁵. Są to zarówno fotografie terenowe (72 sztuki), jak i zdjęcia grafik (3 sztuki). Drugą grupę tworzą diapozytywy z rzutami i planami budynków – takich, co do których nie ma wątpliwości, że znajdowały się na terenie Pomorza Zachodniego, w archiwum znajduje się 6. Kolejna grupa to slajdy przedstawiające wnętrza domów i inne obiekty (7 sztuk), ostatnia – diapozytywy z planami wsi oraz układem łąnów z omawianego terenu (8 sztuk).

Ryc. 1. Wybrane diapozytywy ze zbiorów Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie
Oprac. Grzegorz Solecki

Na ukształtowanie się elementów charakterystycznych dla budownictwa ludowego Pomorza Zachodniego zasadniczy wpływ miało zasiedlanie tego obszaru, wcześniej zamieszkiwanego przez Słowian, przez osadników z terenów Europy Zachodniej, które rozpoczęło się pod koniec wieku XII

■ 5 Na diapozytywach utrwalono przedstawienia domów mieszkalnych, budynków gospodarczych i inwentarskich oraz piekarni (2.3.57), a także piec do wypieku chleba (2.3.60). W zbiorze brak zdjęć prezentujących elementy architektury wiejskiej, takich jak wiatraki, młyny czy kościoły.

i w różnym stopniu nasilenia trwało do wieku XIX⁶. Przybywali oni głównie z rejonów sąsiednich księstw niemieckich. Nowi mieszkańcy przywozili ze sobą nie tylko tradycje, zwyczaje czy wytwory kultury materialnej, ale także własne rozwiązania architektoniczne.

W wieku XVII – wraz z kolonistami, którzy mieli zasiedlić wyludnione po wojnie trzydziestoletniej wsie – dotarła na Pomorze Zachodnie idea domu dolnosaskiego (lub: saskiego). Ten typ domu wykształcił się na terenie Dolnej Saksonii w XV–XVI wieku, a powszechnie przyjął w XVII stuleciu⁷. W jego klasycznej postaci pod jednym dachem mieściły się izby mieszkalne, pomieszczenia gospodarcze oraz przegrody dla inwentarza. Na Pomorzu Zachodnim dom typu saskiego występował zarówno w zagrodach rolniczych, jak i rybackich. Pierwsze z nich były zagrodami wielobudynkowymi, w ich skład poza zbudowaną na wzór saski chatą, która utraciła swoją wielofunkcyjność⁸, wchodziło kilka budynków gospodarczych. Drugie stanowiły – występujące w pasie nadmorskim – domy rybackie, które zachowały w porównaniu do chałup chłopskich „wiele cech tradycyjnego domu saskiego – przede wszystkim w układzie wnętrza”⁹.

Dom dolnosaski (*Niedersachsenhaus*)

Klasyczny dom typu saskiego był dużą i długą budowlą o wymiarach przyziemia około 12–13 m x 25–27 m, zbudowaną w konstrukcji ryglowej¹⁰. Ściany były niskie, nad budynkiem dominował duży czterospadowy dach kryty strzechą i zwieńczony śparogami z motywem końskich łbów. Do domu prowadziła szeroka, dwuskrzydłowa brama (znajdująca się w ścianie szczytowej), która była na tyle duża, że można było przejechać przez nią wozem konnym. Na belce nad bramą często umieszczano napis wskazujący na rok powstania domu, nazwisko budowniczego czy słowa błogosławieństwa. Wewnątrz budynku znajdowała się charakterystyczna, zlokalizowana centralnie, duża i wysoka sień, która zajmowała środkową, najwyższą, część trójtraktowego budynku. Pełniła też rolę podwórza, zajmując prawie połowę powierzchni domu.

Po obu stronach sieni umiejscowione były przegrody dla zwierząt i pomieszczenia gospodarcze¹¹. Za przegrodami dla zwierząt znajdowała się otwarta, zajmująca całą szerokość domu kuchnia. Pośrodku niej umieszczone było palenisko otoczone polnymi kamieniami. Pierwotnie domy

■ 6 W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Dzieje wsi pomorskiej: III Międzynarodowa Konferencja Naukowa*, red. R. Gaziński, A. Chłudziński, Dygowo – Szczecin 2004, s. 1.

7 W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim...*, s. 2.

8 Ibidem, s. 6.

9 Ibidem, s. 9.

10 Ibidem, s. 2.

11 Ibidem, s. 3.

halowe nie miały kominów, a dym przedostawał się przez poddasze do dymników w dachu. W 1752 roku Fryderyk II wydał edykt zawierający między innymi przepisy przeciwpożarowe, „co w przypadku domów saskich nakładało obowiązek stosowania okapów nad ogniskami ścian ogniowych (tzw. komór dymowych) lub kominów”¹². Za kuchnią znajdowała się mała część mieszkalna, na którą składały się dwie izby z komorami do spania. Na poddaszu przechowywano płody rolne¹³.

Ryc. 2. Mrzeżyno, chałupa, widok od strony frontowej, stan sprzed 1945 roku
Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.24
Oprac. Arkadiusz Piętaś

Na zgromadzonych diapozytywach wizerunki chat saskich zachowały się licznie. Są to przede wszystkim fotografie nieistniejącej już wsi Kępa, z której domy, zwłaszcza jeśli chodzi o układ wnętrza, uznawane są za przykłady budownictwa z Pomorza Zachodniego najbardziej zbliżone do klasycznej chałupy saskiej¹⁴. Liczba zdjęć z Kępy zdecydowanie przeważa w porównaniu do fotografii z innych miejscowości¹⁵. Nie do końca wiado-

12 Ibidem, s. 4.

13 I. Karwowska, *Rybaczy z przeszłości. Narzędzia i sprzęt rybaków pomorskich ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Szczecin 2015, s. 32.

14 Obok chałup z Kępy, jako obiekt reprezentujący „najbardziej czystą postać chałupy saskiej na Pomorzu”, Juliusz Sienkiewicz wskazuje chałupę Nimza z Jamna: J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim*, Koszalin 1976, s. 50.

15 Oprócz przedstawień obiektów z Kępy w zbiorach zachowały się również zdjęcia domów typu dolnosaskiego z: Mrzeżyna (2.3.24, 2.3.29), Pleśni (2.3.77) i Jamna (2.3.69).

mo, czy wynika to z tego, że część z diapozytywów uległa zniszczeniu, czy Kępa szczególnie interesowała ówczesnych badaczy odpowiedzialnych za powstanie zdjęć i to z tego właśnie powodu wykonano ich tak dużo. Wydaje się to prawdopodobne ze względu na unikatowość samej miejscowości¹⁶, gdzie „jeszcze na przełomie XIX i XX wieku istniały stare, rybackie, kurne chaty kryte monumentalnymi czterospadowymi dachami”¹⁷.

Znajdujące się w kolekcji fotografie Kępy wykonane są z perspektywy ukazującej zarówno stojące w rzędzie, blisko siebie domy (2.3.1–2.3.5, 2.3.12, 2.3.14, 2.3.94, 2.3.95), jak i konkretne z nich (2.3.7–2.3.11, 2.3.13, 2.3.15, 2.3.16, 2.3.93) czy też ich fragmenty (2.5.3 – fotografia przedstawiająca wejście do chałupy, skatalogowana w grupie diapozytywów z wyposażeniem wnętrza domów, oraz 2.3.6 – zdjęcie przedstawiające wąskie przejście między budynkami). Na fotografiach widoczne są także znajdujące się w niewielkiej odległości od domów przystań rybacka oraz stojące na skraju wsi budynki gospodarcze i skład drewna. Przed niektórymi domami ulokowane są niewielkie ogródki kwiatowe, pokazujące potrzebę estetycznego zagospodarowania przestrzeni otaczającej chaty przez ich mieszkańców. Na diapozytywach utrwalono również elementy świadczące o toczącym się w Kępie życiu: suszące się rybackie sieci i pranie.

Ryc. 3. Kępa, widok ogólny, stan sprzed 1945 roku

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.1

Oprac. Grzegorz Soleccki

16 O walorze zabytkowym zabudowań z Kępy może świadczyć umieszczenie ich w pracy H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirk Stettin*, T. 2, Bd. 2, H. 11: *Kreis Greifenberg*, Stettin 1914.

17 J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego...*, s. 17.

Ryc. 4. Kępa, widok ogólny, stan sprzed 1945 roku

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.14

Oprac. Grzegorz Solecki

Ryc. 5. Kępa, chałupa, widok od strony frontowej, stan sprzed 1945 roku

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.10

Oprac. Grzegorz Solecki

Kępa przez cały okres swojego istnienia była wsią rybacką. Jej mieszkańcy hodowali także bydło i drób. Niektórzy z nich poza rybołówstwem trudnili się również uprawą ziemi. Początki Kępy sięgają XIV wieku, w dokumentach historycznych pierwszy raz została wspomniana

w 1307 roku¹⁸. Zlokalizowana była na istniejącej wówczas na jeziorze Resko, przy ujściu Starej Regi, wyspie¹⁹. Przylegająca do wyspy część jeziora z czasem zamieniła się w łąki²⁰. Podmokły teren otaczający Kępę stanowił naturalną barierę, co mogło być jednym z czynników, dzięki któremu wieś przetrwała tak długo w niezmienionej formie. Nie wiadomo dokładnie, co i kiedy przyczyniło się do porzucenia osady przez jej mieszkańców. Początki wyludnienia wsi mogły wiązać się z powstaniem w jej okolicy w latach 30. XX wieku jednostki wojskowej²¹. Wydaje się, że ostateczny kres jej istnienia przyniosła wymiana ludności, która nastąpiła po II wojnie światowej. Dzisiaj po Kępie „pozostał ślad w postaci bezładnie rozrzuconych cegieł i kamieni”²².

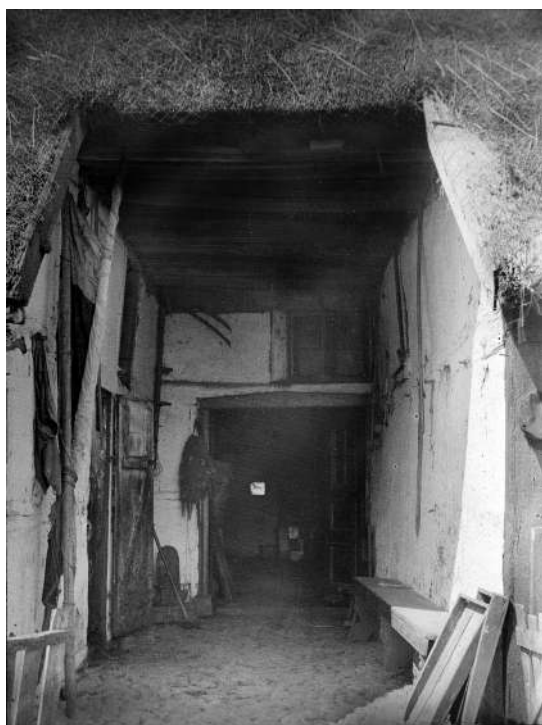
Chaty z Kępy miały wiele cech wspólnych z klasyczną chałupą saską. Były to jednorodzinne²³, duże, wzniesione w konstrukcji ryglowej, wąskofrontowe budynki, do których prowadziły typowe dla domu saskiego szerokie wjazdy. Wspomniane już czterospadowe dachy domów pokryte były strzechą, zaś na ich frontowych szczytach znajdowały się śparogi.

Widok na domy z Kępy na jednym z diapozytywów (2.3.95) jest identyczny jak na rycinie opublikowanej w książce autorstwa Hugo Lemckego *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirk Stettin*²⁴. Porównując jednak inne ryciny z dzieła wspomnianego autora, przedstawiające stojące w szeregu domy²⁵ z ich wizerunkiem utrwalonym na diapozytywie ze zbiorów MNS (2.3.1), można zauważyć, że te pierwsze prezentują kurne chaty, a na drugim widoczne są domy z kominami²⁶. Nasuwa się wniosek, że przynajmniej część z nich, będących pierwotnie kurnymi chatami, po wydaniu książki Lemckego, czyli po 1914 roku, została przebudowana i zaopatrzona w kominy, jednocześnie jest to wskazanie, iż wszystkie zachowane w zbiorach MNS diapozytywy powstały w jednym czasie.

- 18 K. Krüger, *Kępa – folklorystyczny wizerunek*, [w:] *Trzebiatów – historia i kultura. Materiały z konferencji, Trzebiatów, 17–18 maja 2000*, red. W. Łysiak, Poznań 2001, s. 171–172.
- 19 P. Palm, *Wspomnienie o Kępie*, [w:] *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2008*, red. J. Kochanowska, Pruszcz Gdański – Trzebiatów 2009, s. 217.
- 20 Ibidem, s. 217.
- 21 K. Krüger, *Kępa – folklorystyczny wizerunek...*, s. 171.
- 22 T. Siemiński, *Kępa – „prawdziwe świadectwo pomorskiego życia”*, [w:] *Życie dawnych Pomorzan. Materiały z konferencji, Bytów, 20–21 października 2000*, red. W. Łysiak, Bytów – Poznań 2001, s. 163.
- 23 J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego...*, s. 21.
- 24 H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, fig. 82, s. 122.
- 25 Ibidem, fig. 78, s. 119; fig. 81, s. 122.
- 26 Kominy dobrze widoczne są również na diapozytywach: 2.3.7, 2.3.8, 2.3.12, 2.3.13, 2.3.94.

Ryc. 6. Kępa, chałupa, widok od strony frontowej, stan sprzed 1945 roku
 Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.11
 Oprac. Arkadiusz Piętak

Ryc. 7. Kępa, wejście do chałupy, stan sprzed 1945 roku
 Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.5.3
 Oprac. Grzegorz Solecki

W zbiorach nie zachowało się ani żadne zdjęcie wnętrza domu w Kępie (tylko grafika przedstawiająca alkowę, 2.5.4), ani rzut przedstawiający rozplanowanie pomieszczeń. Jedynych informacji o wyglądzie wnętrza dwóch chałup z Kępy dostarcza wspomniana już wcześniej książka Juliusza Sienkiewicza *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim*. Autor bazował w niej na materiałach dotyczących kurnej chaty rybackiej oraz chałupy Treua, które zawarto w publikacji *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten* z 1906 roku. Wnętrza tych domów wykazywały sporo podobieństw w stosunku do klasycznej chałupy saskiej. Oba miały dużą i długą sień, wzdłuż której rozmieszczone były pomieszczenia gospodarcze i miejsca dla zwierząt, a izby mieszkalne zlokalizowane były zasadniczo w tylnej części budynku²⁷. Innowacją stanowiło pojawienie się przybudówek umiejscowionych przy ścianach frontowych budynków – obie opisane chałupy miały je po dwie, rozmieszczone po obu stronach wejść.

Występujące przy domach z Kępy przybudówki dobrze widoczne są na diapozytywach: 2.3.7, 2.3.9, 2.3.10, 2.3.12, 2.3.13, 2.3.14 oraz 2.3.15. Budynki kryto osobnymi, trójspadowymi dachami bądź nakrywała je „przedłużona połać naczółkowa”²⁸. Przybudówki wykorzystywane były jako dodatkowe izby lub pomieszczenia inwentarskie.

Ryc. 8. Kępa, dwie chałupy od strony frontowej, stan sprzed 1945 roku
Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, 2.3.7
Oprac. Arkadiusz Piętak

27 Por. J. Sienkiewicz, *Charakterystyka budownictwa ludowego...*, s. 18–19.

28 A.M. Szymski, M. Rzeszotarska-Pałka, J. Ignaczak-Felińska, W. Pawłowski, *Wieś pomorska wczoraj...*, s. 159.

Domy budowane na Pomorzu Zachodnim na wzór saski różniły się od pierwowzoru, ulegały także przekształceniom w czasie. Zasadniczo miały mniejsze rozmiary²⁹. Pojawiły się przy nich przybudówki lub osobno budowane stajnie i obory, do których przeniesiono zwierzęta. Powstała w ten sposób w przedniej części domu przestrzeń zagospodarowywano jako dodatkowe składziki, komory czy izby dla parobków. Agnieszka Dobrowolska wspomina o jeszcze jednej różnicy – w odróżnieniu od klasycznego domu saskiego, którego ściany zasadniczo nie były bielone, chałupy na Pomorzu Zachodnim z zewnątrz bielone były wapnem³⁰.

Dom typu pyrzyckiego (*Märkische Mittelflurhaus*)

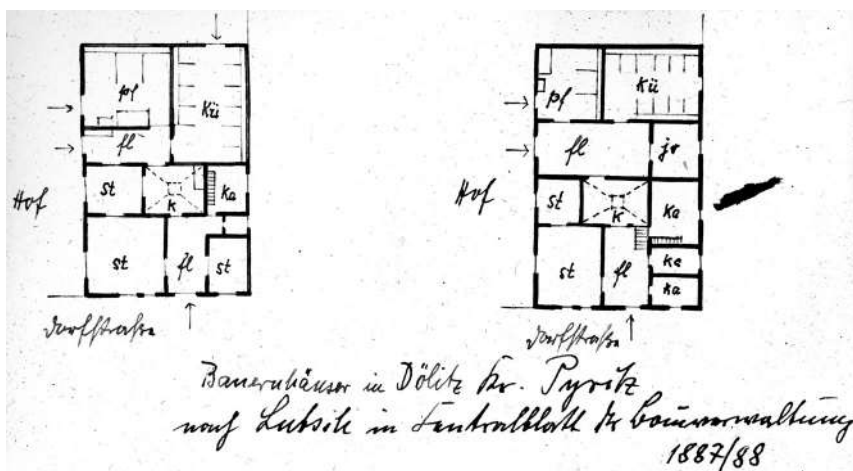
Ryc. 9. Ryszewo, chałupa, widok od strony frontowej, stan sprzed 1945 roku
Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.42
Oprac. Arkadiusz Piętaś

W zbiorach zachowało się zdjęcie domu z miejscowości Ryszewo – 2.3.42. Jest to duży, dwukondygnacyjny, wąskofrontowy budynek wzniesiony w konstrukcji ryglowej, wypełnionej cegłą (potocznie nazywanej murem

29 A.M. Szynski, *Archetypiczne wartości wsi pomorskiej. Tożsamość wsi pomorskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym (szanse i zagrożenia)*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2009, t. 12, s. 37.

30 A. Dobrowolska, *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego*, „Ochrona Zabytków” 1952, t. 5, nr 4 (19), s. 236.

pruskim). Dom z Ryszewa jest przykładem tzw. domu pyrzyckiego – jak sugeruje nazwa, tego typu budynki występowały w okolicach Pyrzyc³¹. Zaistnienie ich na Pomorzu Zachodnim związane jest z migracją ludności z terenu Brandenburgii, skąd „wywodzi się dom z centralnie usytuowaną, pozbawioną okien, czarną kuchnią”³².

Ryc. 10. Dolice, rzuty przyziemia dwóch chałup, stan sprzed 1945 roku
Legenda: fl – sień; st – izba; K – kuchnia; ka – komora; kü – obora; pf – stajnia
Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.2.8
Oprac. Arkadiusz Piętaś

Równina Pyrzycka była, i w dalszym ciągu jest, regionem rolniczym bogatym w żyzne ziemie dające wysokie plony. Obfitość płodów rolnych skutkowałą potrzebą posiadania dużej powierzchni do ich przechowywania. Podobnie jak w domu saskim, w domu typu pyrzyckiego magazynowano je na poddaszu. W bogatych gospodarstwach, których na Równinie Pyrzyckiej nie brakowało, w celu zwiększenia powierzchni użytkowej domom dodawano dodatkową kondygnację magazynową – pełne pierwsze piętro³³. Bywało, że równolegle do domu, przy ulicy, stał spichlerz, a na tyłach nieoparkowanego podwórza zlokalizowana była stodoła³⁴.

Na podstawie zachowanego w zbiorach zdjęcia można wywnioskować jedynie, jakie cechy były typowymi dla frontowej ściany domu typu pyrzyckiego. Znajdowały się w niej, co było charakterystyczne, przesunięte

31 A.M. Szymski, M. Rzeszotarska-Pałka, J. Ignaczak-Felińska, W. Pawłowski, *Wies pomorska wczoraj...*, s. 163.

32 Ibidem, s. 161–162.

33 P.K. Arlet, H. Petryshyn, *Granica dwóch typów kultury ludowej...*, s. 21.

34 A. Dobrowolska, *Dom Pyrzycki*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1949, nr 1/2, s. 125.

nico w bok od jej głównej osi symetrii³⁵, drzwi. Okna na parterze miały okiennice. W szczycie ściany widoczny był układ małych, krzyżujących się belek, a na kalenicy dachu, na wiatrownicach, pazdur w kształcie kwiatu tulipana. O ile z zewnątrz dom pyrzycki wykazywał pewne podobieństwa do domu typu saskiego, to zdecydowanie różnił się od niego organizacją wnętrza³⁶, którego podział zasadniczo był poprzeczny. Na parterze, w przedniej partii budynku znajdowała się część mieszkalna – dwie izby przedzielone wąską sienią. W większej mieszkali gospodarze, a mniejsza przeznaczona była zazwyczaj dla najstarszych członków rodziny³⁷. Co oczywiste, były dostosowywane do indywidualnych potrzeb mieszkańców. Na rzucie domu (2.2.8, rzut po prawej stronie), w miejscu jednej z izb widoczne są komory. W drugim trakcie domu pyrzyckiego, pośrodku z dojściem do sieni, znajdowała się tzw. czarna kuchnia. O tym pomieszczeniu A. Dobrowolska pisze, że jest:

Wielkości 10–16 m, położona zawsze w środku domu, jest bezokienna i bezpułapowa, o czterech narożnych słupach i ścianach polepionych lub ryglowych, zwężających się ku górze piramidalnie i przechodzących górą w komin – jedyne źródło światła w kuchni. Wewnątrz kuchni znajduje się piekarnik i kuchnisko nieraz przeniesione na zewnątrz oraz ławy do spania i stół³⁸.

Za czarną kuchnią, na tyłach domu, umiejscowione były pomieszczenia gospodarcze oraz dla zwierząt – obora i stajnia.

Czworoboczna zagroda zamknięta (*Vierkamthof*)

W XVIII i XIX wieku na Pomorzu Zachodnim jednym z charakterystycznych typów zabudowy była czworoboczna zagroda zamknięta z budynkiem bramnym (*Vierkamthof*). Występowała przede wszystkim w pasach pojezierza i nadmorskim, a także na terenach nadodrzańskich³⁹. Jej zaistnienie można powiązać z uwłaszczeniem chłopów⁴⁰, które na tym terenie miało miejsce w 1811 roku, oraz z rozpoczętym mniej więcej w tym czasie powolnym, ale ciągłym unowocześnianiem rolnictwa, które skutkowało zwiększeniem wydajności hodowli zwierząt i podniesieniem produkcji

35 P.K. Arlet, H. Petryshyn, *Granica dwóch typów kultury ludowej...*, s. 20.

36 A. Dobrowolska, *Dom Pyrzycki...*, s. 124.

37 P.K. Arlet, H. Petryshyn, *Granica dwóch typów kultury ludowej...*, s. 20.

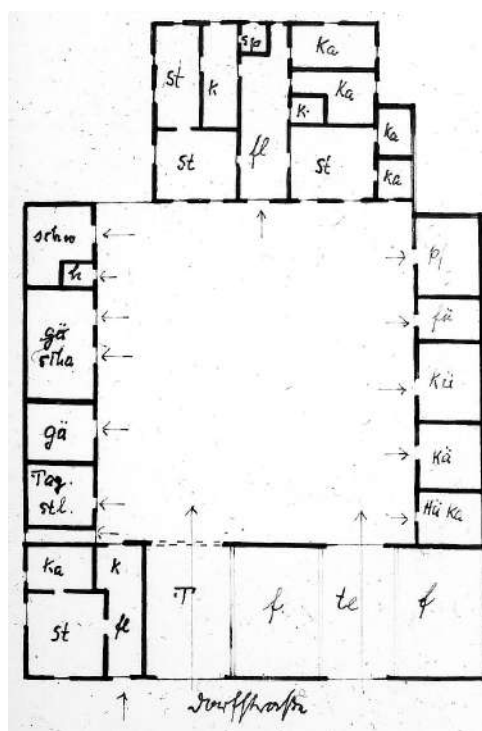
38 A. Dobrowolska, *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego...*, s. 234.

39 A.M. Szymski, M. Rzeszotarska-Pałka, J. Ignaczak-Felińska, W. Pawłowski, *Wieś pomorska wczoraj...*, s. 142.

40 W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim...*, s. 6.

płodów rolnych⁴¹. Pojawienie się pokaźnych siedlisk świadczyło o poprawie statusu materialnego części pomorskich chłopów.

W archiwum zachowało się kilkanaście diapozytywów ze zdjęciami zagród czworobocznych pokazujących ich wygląd od zewnątrz (2.3.31, 2.3.53, 2.3.54, 2.3.56, 2.3.66) i od strony podwórza (2.3.18, 2.3.19, 2.3.26, 2.3.27, 2.3.28, 2.3.30, 2.3.34, 2.3.67). Najprawdopodobniej zagrody czworoboczne widoczne są także na innych diapozytywach (2.3.33, 2.3.52 i 2.3.58), jednak perspektywa i miejsce, z którego zostały wykonane fotografie, uniemożliwia stwierdzenie tego z całą pewnością. W zbiorach znajdują się też diapozytywy z rzutem zagrody czworobocznej (2.2.3, 2.2.5), czworoboczne zagrody zamknięte widoczne są również na planie wsi Nacmierz (2.1.3).

Ryc. 11. Powiat gryficki, rzuty przyziemia zagrody czworobocznej, stan sprzed 1945 roku

Legenda: st – izba; fl – sien; T – brama wjazdowa; f – sąsiek; te – klepisko; ka – komora; k – kuchnia; gä – gęsiarnia; sch – owczarnia; h – kurnik; schw – chlew; st – izba; pf – stajnia; fü – żrebiarnia; kü – obora; kä – cielętnik; hä ka – sieczkarnia

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.2.3.

Oprac. Arkadiusz Piętak

41 I. Karwowska, *Od ziarna do chleba. Dawne narzędzia kultury agrarnej ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Szczecin 2013, s. 16.

Ryc. 12. Powiat sławieński, dwie zagrody czworoboczne, widok z zewnątrz, stan sprzed 1945 roku

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.53

Oprac. Grzegorz Solecki

W zagrodzie czworobocznej dom znajdował się na tyłach dużego, kwadratowego podwórza. Początkowo była nim chałupa wzniesiona na wzór budynku typu dolnosaskiego, która w zagrodzie czworobocznej pełniła wyłącznie funkcję mieszkalną⁴². W XIX wieku zastąpiona została przez dom szerokofrontowy⁴³. Chałupę nakrywał osobny dach, a pozostałe rozmieszczone wokół podwórza zabudowania do wieku XIX kryte były wspólnym (2.3.31, 2.3.34, 2.3.54). W późniejszym okresie ze względu na przepisy przeciwpożarowe budynki miały osobne dachy⁴⁴ (2.3.53, 2.3.56, 2.3.66, 2.3.67). Naprzeciw domu, przy ulicy, znajdował się budynek bramny (2.3.31, 2.3.56) łączący funkcje gospodarczą i mieszkalną⁴⁵ – w jednym ze skrzydeł, jak widać na znajdujących się w zbiorach rzutach zagrody czworobocznej (2.2.3, 2.2.5), mogło być usytuowane mieszkanie dla robotnika. W budynku bramnym mieściły się wierzeje oraz jednoskrzydłowa furtka, która miała zazwyczaj bogato zdobione, owalne (2.3.30) lub prostokątne nadproże. Prostopadle do budynku bramnego, po obu jego stronach zlokalizowane były budynki gospodarcze. Od strony podwórza mogły mieć galeryjkę (2.3.18, 2.3.19, 2.3.26, 2.3.27, 2.3.28, 2.3.34), która spełniała funkcję ciągu komunikacyjnego, zapewniającego dostęp do znajdujących się na pięterku pomieszczeń. Wchodzono na nią po drewnianych schodkach lub drabinie (2.3.18, 2.3.19, 2.3.26, 2.3.27, 2.3.28, 2.3.34). Pośrodku podwórza znajdowało się gnojowisko (2.3.28, 2.3.30), którego takie właśnie umiejscowienie ułatwiało wywóz nieczystości poza siedlisko.

42 W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim...*, s. 6.

43 A.M. Szymski, M. Rzeszotarska-Pałka, J. Ignaczak-Felińska, W. Pawłowski, *Wies pomorska wczoraj...*, s. 139.

44 Ibidem, s. 139.

45 M. Rzeszotarska-Pałka, *Tożsamość krajobrazu wsi Pomorza Zachodniego*, „Topiarus. Studia Krajobrazowe” 2016, t. 1, s. 153.

Ryc. 13. Powiat gryficki, zagroda czworoboczna, widok od strony wejścia, stan sprzed 1945 roku

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.30
Oprac. Arkadiusz Piętaś

Ryc. 14. Baszewice, galeryjka w zagrodzie czworobocznej, stan sprzed 1945 roku

Źródło: zbiory Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. 2.3.26
Oprac. Grzegorz Solecki

Współczesność

Do II wojny światowej, mimo różnego rodzaju zmian zachodzących w gospodarce i społeczeństwie, na Pomorzu Zachodnim tradycyjne zabudowania występowały dość licznie. Wojna spowodowała zniszczenia, a po jej zakończeniu nastąpiła całkowita wymiana ludności. Według Waldemara Witka zjawiska, które przyczyniły się do degradacji tradycyjnego budownictwa ludowego, to:

1/ uwarunkowania geopolityczne i powszechna negacja niemieckiego dorobku kulturowego (m.in. pejoratywne znaczenie konstrukcji „mur pruski”); 2/ brak emocjonalnego związku z zastanym budownictwem; 3/ naturalne procesy dekapitalizacji nieremontowanych lub opuszczonych budynków ryglowych (przede wszystkim najstarszych obiektów – w tym chałup typu saskiego); 4/ uwarunkowania cywilizacyjne (tj. naturalna potrzeba podnoszenia standardu życia) i technologiczno-materiałowe (m.in. wykorzystywanie nowych materiałów budowlanych)⁴⁶.

Do wskazanych czynników można dodać również potrzebę nowych osadników, jaką było przystosowywanie zasiedlanych budynków do znanych sobie wzorców i dokonywanie w nich przebudów pod tym właśnie kątem.

Najprawdopodobniej żaden z utrwalonych na diapozytywach obiektów nie przetrwał do dziś. W dalszym jednak ciągu na Pomorzu Zachodnim zachowały się przykłady wszystkich omówionych w tekście typów tradycyjnych zabudowań. Wybrane obiekty zostały sfotografowane w lipcu 2024 roku. Ponadto odwiedziono i udokumentowano również miejsce, gdzie znajdowała się opisana Kępa.

Ryc. 15. Miejsce, w którym znajdowała się wieś Kępa, stan na lipiec 2024 roku
Fot. Agnieszka Słowińska

46 W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim...*, s. 10.

W Mrzeżynie, przy ulicy Zabytkowej 4, znajduje się chałupa rybacka z końca XVIII wieku, przebudowana w latach 20. XX wieku⁴⁷. W. Witek wymienia ją jako jeden z dwóch, obok chałupy w zagrodzie chłopskiej w Krupach koło Darłowa⁴⁸, stosunkowo dobrze zachowanych budynków typu saskiego na Pomorzu Zachodnim⁴⁹. W 2004 roku chata z Mrzeżyna stanowiła własność prywatną i była w „trakcie przygotowań do kompleksowej rewaloryzacji”⁵⁰. Dzisiaj w budynku znajduje się restauracja.

Ryc. 16. Mrzeżyno, ulica Zabytkowa 4, chałupa, widok od strony frontowej, stan na lipiec 2024 roku
Fot. Agnieszka Słowińska

Pod numerami 33 i 34 w Nieborowie, w powiecie pyrzyckim, zlokalizowane są pochodzące z 1. połowy XIX wieku domy typu pyrzyckiego⁵¹.

- 47 Zob. *Chata rybacka*, [a:] <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-285970>, dostęp: 15.07.2024 oraz W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim...*, s. 10.
- 48 Zob. *Zagroda nr 26*, [a:] <https://zabytek.pl/pl/obiekty/krupy-zagroda-nr-26>, dostęp: 15.07.2024.
- 49 Stan na 2004 r. Zob. W. Witek, *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim...*, s. 10.
- 50 Ibidem, s. 10.
- 51 Zob. *Chałupa (Nieborowo 34)*, [a:] <https://zabytek.pl/pl/obiekty/nieborowo-chalupa>, dostęp: 15.07.2024 oraz *Chałupa (Nieborowo 33)*, [a:] <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-267810>, dostęp: 15.07.2024.

Ryc. 17. Nieborowo 33, chałupa, widok od strony frontowej, stan na lipiec 2024 roku
 Fot. Agnieszka Słowińska

Ryc. 18. Nieborowo 34, chałupa, widok od strony frontowej, stan na lipiec 2024 roku
 Fot. Agnieszka Słowińska

W Niechorzu, przy ulicy Ludnej 2, znajduje się czworoboczna zagroda zamknięta, której historia powstania sięga 3. ćwierci XIX wieku⁵². W jej skład wchodzi: chałupa oraz nakryte wspólnymi dachami budynek bramny, stodoła i budynek inwentarski.

52 Zob. *Zagroda (Niechorze, Ludna 2)*, [a:] <https://zabytek.pl/pl/obiekty/niechorze-zagroda>, dostęp: 15.07.2024.

Ryc. 19. Niechorze, ulica Ludna 2, zagroda czworoboczna, widok z zewnątrz, stan na lipiec 2024 roku
Fot. Agnieszka Słowińska

Ryc. 20. Niechorze, ulica Ludna 2, dom w zagrodzie czworobocznej, widok z zewnątrz, stan na lipiec 2024 roku
Fot. Agnieszka Słowińska

Do dzisiaj zachowała się również zagroda czworoboczna nr 12–12A znajdująca się w Dziadowie (powiat gryficki)⁵³. Została ona zinwentaryzowana w trakcie prowadzonych w latach 1997–1999 przez Iwonę Karwowską i Waldemara Kopczyńskiego z Działu Etnografii Pomorza MNS,

⁵³ Zob. *Dom (chałupa), Dziadkowo 12A*, [a:] [https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-\(-chalupa\)-910022](https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-(-chalupa)-910022), dostęp: 15.07.2024.

we współpracy (od lata 1998 roku) z dr. Kurtem Dröge z Bundesinstitut für Ostdeutsche Kultur und Geschichte w Oldenburgu, badań terenowych poświęconych między innymi stanowi zachowania budownictwa ryglowego⁵⁴. W skład zabudowy wchodzi, wzniesione na planie regularnej podkowy: szerokofrontowy budynek mieszkalny z 2. połowy XIX wieku, stodoła z pierwotnie dwuskrzydłową, szeroką wierzęgą i jednoskrzydłową furtką, budynek inwentarski oraz obora i stajnia⁵⁵.

Ryc. 21. Dziadowo 12–12A, brama wjazdowa w zagrodzie czworobocznej, stan na lipiec 2024 roku
Fot. Agnieszka Słowińska

Ryc. 22. Dziadowo 12–12A, chałupa w zagrodzie czworobocznej, widok z zewnątrz, stan na lipiec 2024 roku
Fot. Agnieszka Słowińska

54 Zob. W. Kopczyński, *Z badań nad architekturą ryglową i układem zagród wsi Dziadowo, gm. Gryfice. Zagroda typu zamkniętego nr 12–12A*, „Materiały Zachodniopomorskie” 1999, t. XLV, s. 509–520.

55 Ibidem, s. 513, 515.

Publikowana praca jest jedynie przyczynkiem omawiającym, w oparciu o posiadane przez Muzeum Narodowe w Szczecinie diapozytywy i istniejącą literaturę tematu, najbardziej charakterystyczne dla Pomorza Zachodniego typy zabudowy wiejskiej. Problematyka budownictwa ludowego tego terenu nie została jednak wyczerpana, a unikatowa kolekcja szczecińskiego muzeum może stanowić asumpt do dalszych badań i uzupełniania wiedzy na temat życia dawnych Pomorzan. W celu uzyskania pełniejszego obrazu budownictwa wiejskiego omawianego terenu autorka planuje poddać analizie także wizerunki zabudowań utrwalone na znajdujących się w zasobach MNS diapozytywach, a nieomówione w tym opracowaniu.

Katalog diapozytywów ze zbiorów Działu Etnografii Pomorza Muzeum Narodowego w Szczecinie

Diapozytywy z fotografiami terenowymi oraz zdjęciami
grafik zabudowań wiejskich⁵⁶:

- 2.3.1–2.3.16; 2.3.93–2.3.95: Kępa – już nieistniejąca (niem. Kamp, Kreis Greifenberg)
- 2.3.17–2.3.23: Włodarka, powiat gryficki (niem. Voigtshagen, Kreis Greifenberg)
- 2.3.68 (grafika), 2.3.69–2.3.73: Jamno – od 1 stycznia 2010 roku przyłączone do Koszalina (niem. Jamund, Kreis Köslin)
- 2.3.26–2.3.28: Baszewice, powiat gryficki (niem. Batzwitz, Kreis Greifenberg)
- 2.3.47, 2.3.79, 2.3.80: Chłopy, powiat koszaliński (niem. Bauerhufen Kreis Köslin)
- 2.3.58, 2.3.59, 2.3.60: Ustronie Morskie, powiat kołobrzeski (niem. Henkenhagen, Kreis Kolberg – Körlin)
- 2.3.24, 2.3.29: Mrzeżyno, powiat gryficki (niem. Treptower Deep, Kreis Greifenberg)
- 2.3.78 (grafika), 2.3.81: Osieki, powiat koszaliński (niem. Wusseken, Kreis Köslin)
- 2.3.25: Niechorze, powiat gryficki (niem. Horst, Kreis Greifenberg)
- 2.3.31: Roby, powiat gryficki (niem. Robe, Kreis Greifenberg)
- 2.3.32: Sadlno, powiat gryficki (niem. Zedlin, Kreis Greifenberg)
- 2.3.34: Chęlm Gryficki – przysiółek wsi Włodarka, powiat gryficki (niem. Holm, Kreis Greifenberg)
- 2.3.35: Chrzążczewo, powiat kamieński (niem. Gristow, Kreis Cammin)
- 2.3.36: Warszewo – od 1939 roku włączone w granice Szczecina (niem. Warsaw, Kreis Randow)
- 2.3.39: Siadło Górne, powiat policki (niem. Hohenzahden, Kreis Randow)
- 2.3.40: Warzymice, powiat policki (niem. Klein Reinkendorf, Kreis Randow)
- 2.3.42: Ryszewo, powiat pyrzycki (niem. Groß Rischow, Kreis Pyritz)
- 2.3.52: Pękanino, powiat sławieński (niem. Panknin, Kreis Schlawe)
- 2.3.54: Nacmierz, powiat sławieński (niem. Natzmershagen, Kreis Schlawe)
- 2.3.55: Masłowice, powiat sławieński (niem. Masselwitz, Kreis Schlawe)
- 2.3.56: Bobolin, powiat sławieński (niem. Böbbelin, Kreis Schlawe)
- 2.3.57: Wicko Morskie, powiat sławieński (niem. Vietzkerstrand, Kreis Schlawe)
- 2.3.65: Więclaw, powiat świdwiński (niem. Venzlaffshagen, Kreis Schivelbein)
- 2.3.66: Rościno, powiat białogardzki (niem. Rostin, Kreis Belgard)
- 2.3.67: Dargikowo, powiat białogardzki (niem. Darkow, Kreis Belgard)
- 2.3.75 (grafika): Łazy, powiat koszaliński (niem. Laase, Kreis Köslin)

56 W nawiasach podano niemieckie nazwy miejscowości oraz powiatów, w granicach których się znajdowały w czasie powstawania diapozytywów.

- 2.3.76: Chelmoniewo – od 1 stycznia 1989 roku będące w całości częścią Koszalina (niem. Gollendorf, Kreis Köslin)
- 2.3.77: Pleśna, powiat koszaliński (niem. Pleushagen, Kreis Köslin)
- 2.3.84: Mokre, powiat koszaliński (niem. Mocker, Kreis Köslin)
- 2.3.85: Unieście – od 1 stycznia 2017 roku będące częścią Mielna (niem. Nest, Kreis Köslin)

Diapozytywy z zabudowaniami, których dokładna lokalizacja nie jest znana:

- 2.3.30, 2.3.33: Kreis Greifenberg
- 2.3.82, 2.3.83: Kreis Köslin
- 2.3.53: Kreis Schlawe
- 2.3.87: Kreis Schivelbein
- 2.3.86: fotografia dworu wiejskiego z okolic Darłowa (niem. Rügenwalde, Kreis Schlawe)
- 2.3.73: fotografia domu znajdującego się przy drodze Karlino – Koszalin (niem. Körlin an der Persante – Köslin)
- 2.3.38, 2.3.45: fotografie zabudowań o niezidentyfikowanej lokalizacji

Diapozytywy z rzutami i planami budynków:

- 2.2.2: rzuty domów: ze wsi Kopań, powiat sławieński (niem. Kopahn, Kreis Schlawe); z Karcina, obecnie powiat kołobrzeski (niem. Langenhagen, Kreis Greifenberg); ze wsi Bylica, powiat sławieński (niem. Schöenberg, Kreis Schlawe)
- 2.2.3: rzuty: zagrody czworobocznej z powiatu gryfickiego (niem. Kreis Greifenberg) oraz domu ze wsi Kopań, powiat sławieński (niem. Kophan, Kreis Schlawe)
- 2.2.4: rzuty domów: z Mrzeżyna (niem. Deep, Kreis Greifenberg) oraz z Mścicyna (niem. Messenthin, Kreis Randow), będącego obecnie częścią Polic
- 2.2.5: rzut zagrody czworobocznej z powiatu gryfickiego (niem. Kreis Greifenberg)
- 2.2.7: rzut zagrody trójbocznej z Glinnej, powiat gryfiński (niem. Glien, Kreis Randow)
- 2.2.8: plany dwóch domów z Dolic, obecnie powiat stargardzki (niem. Dölitz, Kreis Pyritz)

Diapozytywy przedstawiające wnętrza domów i inne obiekty:

- 2.5.1 i 2.5.2: fotografie fragmentu wystawy muzealnej przedstawiające izbę z okolic Pyrzyc
- 2.5.4: grafiki przedstawiające fragment izby z wnękami do spania z Kępy oraz młyn (prawdopodobnie z powiatu sławieńskiego)
- 2.5.5: grafiki przedstawiające prawdopodobnie wnętrze piekarni oraz studnię z żurawiem
- 2.5.7: grafika przedstawiająca wnętrze kurnej chaty z miejscowości Osieki, powiat koszaliński (niem. Wusseken, Kreis Köslin)
- 2.5.8: fotografia fragmentu kuchni (miejscowość nieznana)

W tej grupie skatalogowane zostało również zdjęcie ze wsi Kępa (2.5.3), nie przedstawia ono jednak wnętrza domu, ale szerokie wejście prowadzące do sieni. To, co znajduje się w sieni, pozostaje na zdjęciu praktycznie niewidoczne.

Diapozytywy z planami wsi oraz układem łąnów:

- 2.1.1: plany wsi: Weltyń, powiat gryfiński (niem. Woltin, Kreis Greifenhagen), oraz Ryszewo, powiat pyrzycki (niem. Groß Rischow, Kreis Pyritz)
- 2.1.2: plan wsi Lubiechowo, obecnie powiat białogardzki (niem. Lübchow, Kreis Kolberg – Körlin)
- 2.1.3: plan wsi Nacmierz, powiat sławieński (niem. Natzmershagen, Kreis Schlawe)
- 2.1.4: plan wsi Kopnica, powiat sławieński (niem. Köpnitz, Kreis Schlawe)
- 2.1.5: plan wsi Kopań, powiat sławieński (niem. Kopahn, Kreis Schlawe)
- 2.1.6: plan wsi Rusinowo, powiat sławieński (niem. Rützenhagen, Kreis Schlawe)
- 2.1.7: rycina przedstawiająca układ łąnów wsi Nacmierz (niem. Natzmershagen, Kreis Schlawe)
- 2.1.8: plan wsi Pomorzany, obecnie część Szczecina (niem. Pommerensdorf, Kreis Randow)

Preserved on Glass. The Image of Vernacular Residential Architecture in Western Pomerania in the Light of the Ethnographic Collection of Lantern Slides of the National Museum in Szczecin

The Department of Ethnography of Pomerania at the National Museum in Szczecin houses a collection of nearly 100 pre-1945 glass lantern slides depicting rural buildings, building plans, village plans, and house interiors from the areas of Western Pomerania that are now within the borders of the Republic of Poland. Among these, the most numerous group by far are lantern slides with field photographs showing buildings seen from the outside. The largest number of these come from the now-vanished fishing village of Kępa. The houses of Kępa were an example of Low German houses (called *Niedersachsenhaus*), which reached Western Pomerania in the 17th and 18th centuries with settlers from Northern Germany and which, in various variants, appeared in both fishing and agricultural farmsteads.

The collection also includes a lantern slide with a photograph of a so-called *Pyrzyce* house. This is a large, half-timbered, narrow-fronted building with a so-called “black kitchen”. As the name suggests, this type of house was found in the vicinity of *Pyrzyce*. The collection also includes a considerable number of photographs of enclosed farmsteads with a characteristic gatehouse and courtyards built around a square (so-called *Vierkamthof*). In the article, based on the lantern slides and literature on the subject, the most characteristic types of farmsteads that occurred in Western Pomerania are indicated and discussed. The unique collection belonging to the National Museum in Szczecin can also serve as a starting point for further research on vernacular residential architecture in this area.

Keywords: Western Pomerania, vernacular residential architecture, lantern slide